

σημείωμα στὸ κείμενο καὶ τῇ μετάφραση - Τὰ ἀποσπάσματα - Διαβάζοντας τὸν Ἡράκλειτο - Σχόλια στὰ Ἀποσπάσματα - Παραρτήματα (I. Ἀμφίβολα χωρία ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο. II. Δοξογραφικὲς ἐκθέσεις. III. Ὁ Ἡράκλειτος καὶ ἡ Ἀνατολή, μὲ τὴν εὐκαιρία ἐνὸς πρόσφατου βιβλίου τοῦ M. L. West) - Ἑρμειώσεις - Concordance - Πίνακες (Γενικὸς καὶ Χωρίων).

Ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ τέτοιου εἴδους ἔργα καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Ἡράκλειτο, φορτισμένο μὲ πολλαπλὰ προβλήματα κειμένου, αὐθεντικότητας καὶ ἑρμηνείας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι κανεὶς σὲ ὅλα ἀπόλυτα σύμφωνος καὶ μὲ τὸν ἰδεώδη μελετητὴ. Δὲν ἔχω πεισθεῖ λ.χ. γιὰ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἀποσπασμάτων 28α, 84α καὶ γιὰ τὶς γραφές τῶν 58, 77, 80, 118 DK. Διάφορες ἄλλες ἐπιφυλάξεις μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν γιὰ τὰ ἀποσπάσματα 2, 18, 19, 108, 45, 78, 49, 59 DK. Δὲν δέχομαι ἀκόμα πάντα τὴν ἀπόδοση «report» τοῦ πολύσημου ὅρου «λόγος», βρίσκω ὅμως τὴ σχετικὴ συζήτηση (σελ. 90-95) ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα.

Οἱ ἐλάχιστες αὐτὲς ἐπιφυλάξεις δὲν μειώνουν τὴν ἀπόλαυση καὶ τὴ βοήθεια ποὺ παίρνει κανεὶς ἀπὸ τὸν «Ἡράκλειτο» τοῦ Kahn, πού, μὲ πυρηνικὸ θέμα τοῦ «τὴν ἐνότητα τοῦ ὄντος», ἱκανοποιεῖ τὴ νοσταλγία, τὴν εὐαισθησία καὶ τὴν πνευματικὴ μας ἐγρήγορση, καὶ μὲ τὴν ἀνάγνωσή του ἀπὸ τὸ σύγχρονό μας ἱεροφάντη τοῦ μᾶς δείχνει ὅλη τὴν ὁμορφιά του μὲ τὰ σιβυλλικά του αἰνίγματα καὶ μᾶς ἀποκαλύπτεται ἕνας σύγχρονός μας ποιητὴς - φιλόσοφος.

Ἀθῆναι

Μυρτὼ Δραγώνα-Μονάχου

Centre de Recherches Néohelléniques (Fondation Nationale de la Recherche Scientifique - Grèce), *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses Commentateurs. Contribution à l'histoire du texte d'Aristote. Supplément* par Roxane D. Argyropoulos - Iannis Caras, Paris, «Les Belles Lettres» 1980, 81 σελ.

Ἀπὸ τὸ 1963 ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ πρῶτο Εὐρετήριο τῶν χειρογράφων τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραφῶν καὶ τῶν Σχολίων σ' αὐτὲς τοῦ André Wartelle («Les Belles Lettres», XXII+199 σελ.) ὥς σήμερα, οἱ κωδικογραφικὲς ἔρευνες ἔφεραν σὲ φῶς πλῆθος ἄλλων ἀριστοτελικῶν χειρογράφων. Μιὰ ἀξιόλογη ἐν τῷ μεταξὺ προσπάθεια ποὺ ἔγινε ἀπὸ τοὺς Dieter Harlfinger καὶ Jurgen Wiesner («Scriptorium» 18 [1964], 235-257) κάλυψε μόνο κατὰ ἕνα μέρος τὸ κενό, ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη νὰ ἔχουμε μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα στὸν ἴδιο τύπο ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ καὶ ὁ πρῶτος κατάλογος δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι ἐπιτακτικὴ. Πράγματι ἡ ἔκδοση τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ E.I.E. ἔχει γίνεи μὲ πρῶτυπο τὴν ἀρχικὴ, τόσο στὴ διάταξη τῆς ὕλης ὅσο καὶ στὸν εὐρετηριασμό της. Πρωτοτυπεῖ ὅμως καὶ σὲ τρία σημεία. Πρῶτο, στὰ περιγραφικὰ στοιχεῖα μερικῶν χειρογράφων συγκαταλέγει καὶ τὰ Initia τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων καθὼς καὶ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, ἂν ὑπάρχει. Δεύτερο, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πίνακες τῶν ἀριστοτελικῶν ἔργων καὶ τῶν σχολιαστῶν ὑπάρχουν δύο ἐπιπλέον πίνακες: ἕνας γιὰ

τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν ἀριστοτελικῶν χειρογράφων καὶ ἓνας ἄλλος μὲ τοὺς Καταλόγους τῶν χειρογράφων, ποὺ συμβουλευτήκαν οἱ συντάκτες καὶ ποὺ δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸ Συμπλήρωμα τοῦ γνωστοῦ Répertoire τοῦ Marcel Richard, δηλ. μετὰ τὸ 1960 ὡς τὸ 1978, πίνακες χρήσιμοι σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ κωδικολογικὲς ἐρευνες. Θὰ ἦταν, πιστεύω, πολὺ χρήσιμο σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἔκδοση ἐνὸς συγκεντρωτικοῦ πλέον καταλόγου τῶν ἀριστοτελικῶν χειρογράφων νὰ δινόταν καὶ ἓνας κατάλογος τῶν ἀρχῶν (Inscriptarium) ὅλων τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων, γιὰ νὰ διευκολύνονται στὸ ἐξῆς οἱ κωδικολόγοι στὴν ταύτιση τῶν διαφόρων ἀνεπίγραφων ἢ ψευδεπίγραφων κειμένων.

Στὴν ἔκδοση τοῦ Συμπληρώματος προτάσσεται ἓνας πρόλογος ἀπὸ τὴ διευθύντρια τοῦ K.N.E./E.I.E. κυρία Λουκία Δρούλια, ὅπου ἐκτίθεται τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔκδοσης καὶ δίνονται συγκεντρωτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας 190 Addenda καὶ 196 Corrigenda μὲ αὐξησὶ κατὰ 21,5% τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὸ προηγούμενο Εὐρετήριο χειρογράφων. Ἀκολουθεῖ κατόπιν μιὰ εἰσαγωγικὴ Notice στὸ θέμα ἀπὸ τοὺς συντάκτες, ὅπου μὲ συντομία ἀλλὰ καὶ σαφήνεια γίνονται ὀρισμένες παρατηρήσεις, ἀριθμητικὲς κυρίως, σχετικὰ μὲ τὴν ἐξάπλωση τῶν ἀριστοτελικῶν χειρογράφων καὶ τὴν αὐξομείωσή τῆς παραγωγῆς τους ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα. Βέβαια, μὲ τὸ συμπλήρωμα ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐρευνα ἐξαντλήθηκε, ἀφοῦ οἱ ἀναδιφήσεις σὲ ἀνεξερεύνητες ἀκόμα βιβλιοθήκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐπιφυλάσσουν ὀλοένα ἐντυπωσιακὲς ἀνακαλύψεις. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ὅτι οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν γίνῃ ὡς τώρα, εἴτε ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν εὐρετηρίων εἴτε καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές, δὲν θὰ ἀλλάξουν σημαντικά. Ἐννοῶ τὶς παρατηρήσεις τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων, τὴ διάδοσή τῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης σὲ ἀντιπαράθεσιν μὲ ἄλλα φιλοσοφικὰ ρεύματα, τὴν κυκλοφορία τοῦ ἀριστοτελικοῦ χειρογράφου, πρωτότυπου ἢ σχολιασμένου, στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ στὸν μείζονα ἑλληνικὸ χῶρο.

Ὅποιος ἀσχολεῖται μὲ τὴν παράδοσιν τῶν καθ'αυτὸ ἀριστοτελικῶν κειμένων, μπορεῖ πλέον χάρις στοὺς σχετικοὺς πίνακες ποὺ συνοδεύουν τὰ εὐρετήρια νὰ παρακολουθήσῃ τὶς συστοιχίες τῶν κειμένων, ὅπως παρουσιάζονται στὰ χειρόγραφα, καὶ νὰ βγάλῃ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα γιὰ τὴν παράδοσιν καὶ κατ'ἐπέκτασιν καὶ τὴ διάδοσιν τῶν ἐπὶ μέρους ομάδων τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων. Ἔτσι διαπιστώνει κανεὶς εὐκόλῃ ὅτι τὸ Corpus τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων δὲν ἦταν συμπαγὲς καὶ ὅτι ἡ κάθε κατηγορία κειμένων ἀκολουθεῖ ἓνα δίκῳ τῆς δρόμο παράδοσης. Ἄλλη γραμμὴ ἀκολουθοῦν τὰ ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ κείμενα καὶ ἄλλη τὰ φυσιογνωστικά. Τὰ *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* σὲ χειρόγραφα ποὺ ἔχουν καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη βρίσκονται πράγματι μετὰ τὰ *Φυσικὰ* ἢ τὰ ἄλλα φυσιογνωστικά ἔργα. Καὶ ἂν κανεὶς σχεδιάσῃ ἓνα πίνακα μὲ βάση τὴ σειρά μὲ τὴν ὁποία συναντιῶνται τὰ διάφορα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ χειρόγραφα, μπορεῖ εὐκόλῃ νὰ διακρίνῃ τὴ σχέση ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν π.χ. τὰ χειρόγραφα ἀριθμ. 301, 512, 513 καὶ 911 ἢ οἱ ἀριθμ. 2, 441, 589 καὶ Sup. 130, ἢ οἱ ἀριθμ. 304 καὶ 1089.

Ἄν πάλι τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα ποὺ ἐξάγονται ἀπὸ τὰ εὐρετήρια παραβληθοῦν μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἄλλων φιλοσοφικῶν κειμένων, ἡ ὑπεροχὴ

τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ρεύματος σὲ μιὰ χρονικὴ περίοδο εἶναι ἐμφανῆς, ἀφοῦ γι' αὐτὰ τὰ κείμενα δὲν ἔχουμε ἀκόμη τόσο λεπτομερεῖς καταλόγους. Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἀντιπαραθέσουμε τὰ δεδομένα τῶν ἀριστοτελικῶν χειρογράφων στὰ δεδομένα τῶν πλατωνικῶν καὶ νεοπλατωνικῶν ἢ τῶν νηπτικῶν πατέρων ἢ τῶν χρυσοστομικῶν.¹

Ἄν πάλι ἀπομονώσουμε τὴν κατηγορία τῶν φυσιογνωστικῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων καὶ τὰ παραβάλουμε μὲ παρόμοια κείμενα ἄλλων συγγραφέων ποὺ δὲν ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, ὅπως τὰ σχόλια στὴν *Ἑξαήμερο* τοῦ Μ. Βασιλείου, ἢ τὸ *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου* τοῦ Νεμεσίου Ἐμέσσης ἢ τὰ ἔργα τοῦ Ὀππιανοῦ ἢ τὰ *Φαινόμενα* τοῦ Ἀράτου, πιστεύω πὺς ἡ θέση ποὺ θὰ πάρει κανεὶς ἀπέναντι στὸ βαθμὸ ἐπίδρασης τοῦ ἀριστοτελισμοῦ θὰ εἶναι πιὸ καθαρὴ.

Εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴ συνύπαρξη τοῦ ἀριστοτελικοῦ μαθητικοῦ χειρογράφου μὲ τὰ ἄλλα μαθητικὰ χειρόγραφα κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀπέναντι δηλαδὴ ἀπὸ τὴ «Λογικὴ» τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα τὴ θέση

1. Ἡ βιβλιογραφία αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν Καταλόγων εἶναι ἀρκετὰ πλούσια, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη πουθενὰ συγκεντρωμένη, θέμα ποὺ θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ ἀπασχολήσῃ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν κειμένων. Ἐνδεικτικὰ μόνο παραθέτουμε ἐδῶ μερικοὺς Καταλόγους χειρογράφων τῶν ἔργων φιλοσόφων καὶ πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ μελέτες σχετικὲς μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν παράδοση τῶν κειμένων τους: R. Brumbaugh - R. Wells, *The Plato Manuscripts: A New Index*, New Haven 1968.— E. Lobel, *The Greek Manuscripts of Aristotle's Poetics*, Oxford 1933.— D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der ps.-aristotelischen Schrift Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, Amsterdam 1971.— H. D. Saffrey, *Sur la tradition manuscrite de la Théologie platonicienne de Proclus* (Autour d'Aristote. Recueil d'études de philosophie ancienne et médiévale offert à Mgr A. Mansion), Louvain 1955, p. 387-430.— Jean Martin, *Histoire du texte des Phénomènes d'Aratos*, Paris 1956.— S. Y. Rudberg, *The Manuscript Tradition of the «Moral» Homilies of St. Basil* (Texte und Untersuchungen, 78), Berlin 1961, p. 124-128.— Ed. Roullard, *La tradition manuscrite des homélies diverses de Saint Basile*, Studia Patristica 3, 1, Berlin 1961, p. 116-123.— J. Gribomont, *Histoire du texte des Ascétiques de S. Basile*, Louvain 1953.— P. Gallay, *Liste de manuscrits des lettres de Saint Grégoire de Nazianze*, REG 57 (1944), 106-124.— S. Lilla, *Ricerche sulla tradizione manoscritta del «De divinis nominibus» dello Ps. Dionigi l'Areopagita*, «Annali Sc. Norm. Sup. di Pisa», s. II, 34 (1965) 296-386.— M. Piscopo, *La tradizione manoscritta della parafrasi del Manuale di Epitteto di S. Nilo*, «Helikon» 9-10 (1969-70), 593-603.— Nigel G. Wilson, *The Manuscripts of Theophrastus*, «Scriptorium» 16 (1962) 96-102.— A. R. Sodano, *La tradizione manoscritta del tratto «De mysteriis» di Giamblico*, «Giornale Ital. Fil.» 5 (1952) 2-12.— Ch. Astruc, *Sur quelques manuscrits de Némésios d'Émesse*, «Scriptorium» 19 (1965) 288-293.— A. W. Persson, *Zur Textgeschichte Xenophons*, Leipzig 1915.— H. Demoulin, *La tradition manuscrite du Banquet des Sept Sages de Plutarque*, Louvain 1904.— P. Henry, *Études Plotiniennes 2: Les manuscrits des Ennéades*, Paris - Bruxelles 1941.— Michel Aubineau - Robert E. Carter, *Codices Chrysostomici Graeci I & II*, Paris 1968.— Π. Νικολόπουλος, *Αἱ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμεναι ἐπιστολαί*, Ἀθῆναι 1973.— M. Bérenot, *The tradition of manuscripts. A study in transmission of St. Cyprian's treatises*, Oxford 1961.

πού έχει ο Πλούταρχος, ο Ξενοφών, ο Ίσοκράτης κ.ά. Έτσι θα αποφύγουμε πιθανές μονόπλευρες εκτιμήσεις σχετικά με τη διαμόρφωση της νεώτερης ελληνικής φιλοσοφικής, παιδαγωγικής και γενικότερα επιστημονικής σκέψης.

Το σημείωμα αυτό δεν έχει σκοπό να προχωρήσει σε έκτεταμένη ανάλυση των δεδομένων των εύρετηρίων αναφορικά με όσα αναφέραμε. Απλώς μόνο θέλει να επισημάνει τη χρησιμότητα αυτού του είδους των εύρετηρίων, που παρόλη την άνιαρη παράθεση αριθμών, περιγραφικών στοιχείων, επανάληψη τίτλων και ονομάτων ανοίγει ευρείς δρόμους για την κειμενολογική, τη φιλοσοφική, τη φιλολογική και γενικότερα την επιστημονική έρευνα στον νεοελληνικό χώρο.

Οί δύο συνεργάτες του Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών με τη φιλοτιμική εργασία τους έδειξαν ότι και εδώ στην Ελλάδα, παρόλες τις αντίξοες βιβλιοθηκονομικές συνθήκες, μπορούν να γίνουν τέτοιου είδους εργασίες, που ως τώρα μόνο σε ξένα Έρευνητικά Ίδρύματα μπορούσαν να προγραμματιστούν. Νομίζω ότι η αποδοχή από τον οίκο «Les Belles Lettres» της δημοσίευσης της δουλειάς των δύο συναδέλφων είναι και η καταξίωσή της. Από την άλλη μεριά στην Ελλάδα υπάρχει πολύ και πλούσιο πρωτογενές υλικό για παρόμοιες εργασίες, που δεν περιμένει τίποτε άλλο από τη φιλοτιμία και τη φιλοπονία των ερευνητών, αλλά και την εφαρμογή ανάλογων προγραμμάτων από τους επίσημους ερευνητικούς φορείς.

Αθήναι

Αγαμέμνων Τσελίκας

Josef Derbolav, *Von den Bedingungen gerechter Herrschaft. Studien zu Platon und Aristoteles*, Stuttgart, Klett-Cotta Verlag 1979, 298 σελ.

Το βιβλίο του Καθηγητή της Φιλοσοφίας και της Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου της Βόννης αποτελείται από διάφορες μελέτες πάνω στον Πλάτωνα και τον Άριστοτέλη, που έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς από το 1959 ως το 1977. Ο τίτλος του βιβλίου «Προϋποθέσεις δίκαιης κυριαρχίας» οφείλεται στο γεγονός ότι όλες σχεδόν οι μελέτες —12 τον αριθμό— πραγματεύονται ήθικοπολιτικά θέματα. Το κεντρικό θέμα όλων αυτών των μελετών στρέφεται γύρω από το ερώτημα, πώς με την προάσπιση της ελευθερίας του ανθρώπου είναι δυνατή μια δίκαιη κοινωνική και πολιτική τάξη (176).

Στο πρώτο μελέτημα, «Ο Σωκράτης και η τραγωδία των Αθηνών» (9-17), ο συγγραφέας προσπαθεί να αντιπαραθέσει την εικόνα του Σωκράτη, που δίνει ο Έγελος, με τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας για τον Σωκράτη —τον πατέρα της ευρωπαϊκής φιλοσοφίας— και να εξετάσει την ιστορική τους ακρίβεια. Ο Έγελος με την έρμηνεία του Σωκράτη δίνει σ' ένα ιστορικά περιορισμένο φαινόμενο μια καθολική σημασία. Ο Σωκράτης ανάγει το λόγο σε γενική αρχή. Η σωκρατική μέθοδος έγκειται στη διαλεκτική, την ειρωνεία και τη μαιευτική. Η τραγωδία των Αθηνών έγκειται κατά τον Έγελος στην καταδίκη και την εκτέλεση του Σωκράτη.